

چیستی، چگونگی، آغاز و انجام «ماء» در آیه «و کان عرشه علی الماء» از منظر فریقین*

□ رسول چگینی**

چکیده

آیه هفتم سوره هود، خبر از قرار داشتن عرش الهی بر روی آب می‌دهد. مهم‌ترین ابهامات این آیه ماهیت، کیفیت، منشأ و غایت «ماء» در زیر عرش است. با مراجعه به منابع امامیه و عامه شاهد وجود روایات و آرای همگون و همگن هستیم و تنها در اجمال و تفصیل میان فریقین اختلاف دیده می‌شود. بر پایه روایات اهل بیت علیهم‌السلام «ماء»، گوارایی است که ابتدا یاقوتی به وسعت هفت آسمان و زمین بوده و سپس تبدیل به آب شده و با درآمیختن باد و متصاعد شدن بخار از آن، تمام هستی از آن بخار آفریده شده است. با توجه به عدم وجود روایتی از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در منابع اهل سنت در مورد تفسیر این آیه و لزوم ارتباط با منبع و حیانی برای تفسیر آن، مشابهت دیدگاه افرادی چون ابن عباس، کعب الاحبار و وهب بن منبّه با دیدگاه شیعه، خبر از تأثیرپذیری آنان از علوم اهل بیت علیهم‌السلام می‌دهد. کلیدواژه‌ها: عرش، ماء، آفرینش هستی، آیه هفتم سوره هود، روایات اهل بیت علیهم‌السلام، اسرئیلیات.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*. تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱/۱۲؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۵/۲۰.

** دانش‌پژوه سطح چهار مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام قم (rsl.chegini@yahoo.com).

مقدمه

یکی از آیات قرآن مجید که محل تضارب آرای مفسران و پژوهشگران علوم قرآنی است، بخشی از آیه هفتم سوره هود است. در این آیه خداوند متعال به تبیین اجمالی مراحل آفرینش عالم می‌پردازد:

«وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيُقُولَنَّ الَّذِينَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ» (هود: ۷).

عبارت «وكان عرشه على الماء» چالش برانگیزترین فقره این آیه است؛ زیرا خلقت آسمان‌ها و زمین در شش روز در آیات دیگری نیز ذکر شده است (اعراف: ۵۴؛ یونس: ۳؛ فرقان: ۵۹؛ سجده: ۴ و ۳۸ و...)، ولی «قرار داشتن عرش الهی بر روی آب» تنها در این آیه ذکر شده و در هیچ آیه دیگری به آن اشاره نشده است. با توجه به اینکه متبادر از لفظ «ماء» همین آب است که تشنگی را برطرف می‌کند، سؤالاتی در مورد این فقره از آیه در ذهن خطور می‌کند:

اولاً: ماهیت «ماء» چیست و آیا به معنای آب آشامیدنی است؟

ثانیاً: کیفیت «ماء» در زیر عرش چگونه است؟ چگونه ممکن است عرش خداوند بر روی آب استوار باشد و آیا آب در جایی استقرار دارد؟

ثالثاً: منشأ پیدایش آب چیست؟ آیا قبل از پیدایش آب، شیء دیگری بوده و یا از ابتدای خلقت در آنجا آب قرار گرفته است؟

رابعاً: غایت آب به کجا انجامیده است؟ آیا آب زیر عرش اکنون نیز وجود دارد و یا از بین رفته است؟

این چهار سؤال مهم‌ترین سؤالاتی است که درباره آب زیر عرش الهی وجود دارد، اگرچه ممکن است سؤالات دیگری نیز در این میان به ذهن برسد؛ مثلاً با توجه به اطلاعات دانشمندان دیرینه‌پژوه و کشف اینکه زمانی تمام کره زمین را آب فرا گرفته بوده، آیا این آیه می‌تواند یکی از دلایل اعجاز قرآن در بُعد اعجاز علمی باشد؟ سؤالات مذکور ضرورت پژوهش در مورد این مسئله را دوچندان می‌نمایاند.

بر این پایه نوشتار پیش روی متکفل پاسخ به این ابهامات چهارگانه شده و با بررسی روایات و آرای اندیشمندان شیعه و اهل سنت این چهار سؤال را پاسخ داده است.

مقاله حاضر با شیوه مطالعات کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع الکترونیکی و استناد به کتب مورد اعتماد فریقین پیش رفته است.

در بیشتر تفاسیر ذیل آیه هفتم سوره هود توصیحی در مورد این فقره از آیه ارائه شده است، اما تاکنون هیچ تألیف مستقلی عهده‌دار بررسی جایگاه آب در زیر عرش نشده است.

غیر از آشنایی با تفسیر دقیق این آیه، توجه به جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در فهم گزاره‌های وحیانی از دیگر اهداف این مقاله است.

بررسی دیدگاه‌ها

عموم مسلمانان توجه فراوانی به قرآن مجید و درک صحیح آیات دارند، به همین دلیل برای فهم تفسیر آیات، تلاش‌های

علمی فراوانی انجام گرفته است. بخش عمده‌ای از آیات قرآن توسط روایات رسول خدا ﷺ و اهل بیت علیهم السلام تبیین شده‌اند و در کنار این حجم روایات، اندیشمندان مسلمان به ارائه دیدگاه‌ها و نظرات خود پرداخته‌اند. به همین سبب لازم است آیه مورد نظر را در دو بخش روایات و آرای عالمان مسلمان مورد کاوش قرار دهیم. با توجه به وجود تفاوت میان امامیه و اهل سنت در منابع معرفتی تفسیر قرآن، داده‌های مورد نیاز در دو بخش اهل سنت و شیعه ارائه می‌شود.

۱. دیدگاه اهل سنت

برای دستیابی به دیدگاه اهل سنت درباره تفسیر آیه ۷ سوره هود، نخست روایات موجود در منابع روایی آنان ذکر می‌شود و در پی آن به دیدگاه عالمان اهل سنت اشاره می‌گردد.

الف. روایات اهل سنت

آگاهی از روایات موجود در منابع اهل سنت مستلزم پژوهش دقیق در میان انبوه روایات آنان است، به همین دلیل این بررسی‌ها را از معتبرترین مجامع حدیثی آنان شروع می‌کنیم.

بخاری (م ۲۵۶ق) چهار روایت را با محتوای این آیه ذکر کرده که در واقع دو روایت مستقل هستند و دومرتبه تکرار شده‌اند. او دو باب از کتاب صحیح خود را به این آیه اختصاص داده، ولی هیچ اشاره‌ای به چیستی «ماء» نکرده است.

۱. وی در بخش «باب قوله: (وكان عرشه على الماء)» تنها یک روایت ذکر کرده که در آن ابوهریره از رسول خدا ﷺ نقل می‌کند که حضرت به اتفاق سفارش می‌کند و خداوند را از ابتدای خلقت و زمانی که عرش بر روی آب بود، اتفاق‌کننده معرفی کرده است (بخاری، ۱۴۲۲: ۷۳/۶).

۲. در بخش «باب (وكان عرشه على الماء) (و هورب العرش العظيم)»، یازده روایت وجود دارد که تنها در دو روایت عبارت «وكان عرشه على الماء» ذکر شده است. روایت نخست به نقل از عمران بن حصین است که گروهی از مردم یمن نزد رسول الله ﷺ آمده و از اول خلقت پرسیدند و پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «كان الله ولم يكن شيء قبله، وكان عرشه على الماء، ثم خلق السموات والأرض، وكتب في الذكر كل شيء»؛ خداوند بود و هیچ چیزی قبل از آن نبود و عرش خداوند بر روی آب بود. سپس آسمان‌ها و زمین را خلق کرد و در قرآن همه چیز را نوشته است (همان: ۱۲۴/۹). این روایت در باب دیگری نیز تکرار شده است (همان: ۱۰۵/۴). روایت دوم نیز تکرار روایت نخست ابوهریره است.

۳. مسلم نیشابوری (م ۲۶۱ق) نیز افزون بر ذکر روایت ابوهریره (نیشابوری، بی تا: ۶۹۱/۲)، از عبدالله بن عمرو بن عاص روایتی آورده که حضرت فرمود: «كتب الله مقادير الخلائق قبل أن يخلق السماوات والأرض بخمسين ألف سنة، قال: و عرشه على الماء» (همان: ۲۰۴۴/۴)؛ خداوند قدر آفریده‌ها را پنجاه هزار سال قبل از خلق آسمان‌ها و زمین نوشته است و عرش خداوند بر روی آب بود). اشاره این روایت به برهه‌های نخستین آفرینش است.

۴. ابن ماجه (م ۲۷۳ق) روایتی از ابی‌رزین آورده که از حضرت پرسیدند: خداوند قبل از اینکه خلق را بیافریند کجا بود؟ رسول خدا ﷺ فرمود: «خداوند در هاله‌ای بود که زیر و روی آن هوا نبود و هیچ مخلوقی در آنجا وجود

نداشت و عرش خداوند بر آب بود». اَلْبَانِي این روایت را ضعیف ارزیابی کرده است (ابن ماجه، بی تا: ۱/۶۴).
ترمذی (م ۲۷۹ق) روایت ابوهریره و ابی رزین را ذکر کرده و اولی را صحیح (ترمذی، ۱۹۹۸م: ۵/۱۰۰) و دومی را حسن (همان: ۵/۱۳۹) توصیف نموده است. نسائی (م ۳۰۳ق) نیز روایت ابوهریره (نسائی، ۱۴۲۱: ۷/۱۵۴ و ۱۰/۱۲۶) و عمران بن حُصَین (همان: ۱۰/۱۲۶) را آورده است.

۵. ابوداود طیالسی (م ۲۰۴ق) از دیگر محدثان متقدم اهل سنت از ابی اُمَامَه نقل کرده که نبی اکرم ﷺ فرمود: «خداوند عزوجل مخلوقات را آفرید و از پیامبران میثاق گرفت، در حالی که عرش او روی آب بود. پس اهل بهشت، اهل بهشت و اهل جهنم، اهل جهنم بودند» (طیالسی، ۱۴۱۹: ۲/۴۵۱).
بنابراین پنج روایت از رسول اکرم ﷺ در منابع اهل سنت وجود دارد که در آنها از آیه «عرشه علی الماء» سخن به میان آمده است.^۱

با بازخوانی این روایات، به دست می آید که هیچ یک از ابهامات چهارگانه تبیین نشده است. البته ممکن است عدم ذکر تفسیری برای «ماء»، به دلیل روشن بودن معنای آن نزد مخاطبان باشد. به عبارت دیگر: صحابه همان معنای «آب» معهود ذهنی را از این آیه می فهمیدند و هیچ گاه از رسول خدا ﷺ درباره ماهیت آب چیزی نپرسیده اند و حضرت هم چیزی نفرموده است. در این صورت چستی «ماء» فهمیده می شود، اما سه سؤال دیگر از چگونگی، آغاز و انجام «ماء» همچنان بی پاسخ مانده است.

ب. آرای اندیشمندان اهل سنت

برای اطلاع از دیدگاه عالمان اهل سنت، نخست باید نظرات درباره تفسیر آیه هفتم سوره هود را بررسی کرد.
طبری (م ۳۱۰ق) مفسر مشهور اهل سنت ذیل آیه، سیزده روایت ذکر کرده است: سه تا مربوط به حدیث عمران بن حصین و ابی رزین، سه روایت از مجاهد (م ۱۰۴ق) که تنها بر پیشینی بودن خلقت عرش بر خلقت آسمانها و زمین دلالت دارد (طبری، ۱۴۲۰: ۱۵/۲۴۵)، دو روایت بعدی به نقل از قتاده (م ۱۱۸ق) است که او نیز از این آیه آغاز آفرینش را فهمیده است (همان: ۱۵/۲۴۶) و چهار روایت از ابن عباس (م ۶۸ق) است که از او پرسیدند: آب بر چه چیزی قرار دارد؟ ابن عباس گفت: در دل باد (همان: ۱۵/۲۴۹). از این کلام ابن عباس می توان چگونگی «ماء» را تصور کرد.

روایت آخر از وَهَب بن مُنَبِّه (محدود ۱۱۴ق) است. او گفته «عرش خداوند قبل از آسمانها و زمین موجود بوده و سپس خداوند یک مشت از آب برداشت و آن به بخار تبدیل شد و سپس هفت آسمان را در دو روز خلق کرد. سپس طینتی از آب برداشت و در مکان کعبه قرار داد و سپس زمین از آنجا گسترش یافت و...» (همان). از این تفسیر می توان به یکی از کارکردهای «ماء» پی برد. طبق این تفسیر، آب سرمنشأ آفرینش آسمانها و زمین واقع شده است. این گزارش یکی از تفصیلی ترین گزارشها در منابع اهل سنت در مورد آیه هفتم سوره هود است.
این روایات در بیشتر تفاسیر اهل سنت منعکس شده است، اما روایات تفسیری دیگری نیز در منابع دیگر مشهود است:

ابن ابی شیبیه (م ۲۹۷ق) درباره مکان عرش الهی می نویسد: «آیه و احادیث دلالت قاطعی دارند بر اینکه مکان عرش

خداوند از روزی که خلق شده، بر روی آب است. و مراد از آب در اینجا آب دریا نیست؛ زیرا آب دریا بعد از خلق آسمان‌ها و زمین به وجود آمده است. پس آب مذکور در اینجا چیزی دیگری می‌باشد که زیر عرش قرار دارد، آن‌گونه که خداوند خواسته است» (ابن ابی‌شیهه، ۱۴۱۸: ۸۰). وی در جایی دیگر درباره اینکه آیا اکنون نیز این آب وجود دارد، می‌افزاید: «طبق آیه و روایات، عرش همیشه بر روی آب قرار دارد؛ زیرا بر اساس روایت دیگری، بالای آسمان هفتم دریایی است که از بالا تا پایین را فراگرفته و... در بالای همه اینها عرش قرار دارد. پس این حدیث اشاره دارد که آب زیر عرش وجود دارد و آن همیشه حتی بعد از خلقت آسمان‌ها و زمین موجود است» (همان: ۸۲). بر این اساس عرش الهی همچنان بر روی آب قرار دارد.

ابن خُزَیمه (م ۳۱۱ق) حدیثی را با دو سند از ابن عباس و یکی از صحابه پیامبر ﷺ در ذیل آیه ۲۹ سوره بقره «هو الذی خلق لکم ما فی الأرض جمیعاً ثم استوی الی السماء فسواهن سبع سماوات»، نقل کرده که گفت: «عرش خداوند بر روی آب بود و هیچ مخلوق دیگری نبود، پس زمانی که خداوند اراده کرد مخلوقات را بیافریند بخاری از آب متصاعد کرد. آن بخار بر روی آب قرار گرفت و خداوند آن را آسمان نام نهاد. سپس آب را خشک کرد و آن را زمین یکپارچه‌ای قرار داد» (ابن خزیمه، ۱۴۱۴: ۸۸۶/۲). در ادامه این نقل، به ارتباط میان این آیه و آیه «ثم استوی الی السماء وهی دخان» (فصلت: ۱۱) اشاره شده و گفته‌اند: دخان موجود در این آیه اشاره به همان دود و بخاری دارد که از آب متصاعد شده است (همان). این روایت مرسل بیانگر کارکرد آب می‌باشد که منشأ آفرینش آسمان‌ها و زمین شده است.

ابن ابی حاتم (م ۳۲۷ق) روایتی از ربیع بن انس (م ۱۳۹ق) نقل می‌کند که «عرش خداوند بر روی آب بود. زمانی که خدا آسمان‌ها و زمین را خلق کرد، آن آب را به دو بخش تقسیم کرد. بخشی از آن را در زیر عرش قرار داد و آن همان «بحر مسجور» است» (رازی، ۱۴۱۹: ۶/۲۰۰۵). سمرقندی (م ۳۷۵ق) تکمله‌ای برای این روایت آورده که «خداوند بخش دیگر آن آب را زیر زمین قرار داد که به آن دریا گفته می‌شود» (سمرقندی، بی‌تا: ۱۳۹/۲). طبق این نقل تمام آب موجود در روی کره زمین از همان ابی است که در زیر عرش قرار داشته است. ابن کثیر (م ۷۷۴ق) (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۴/۲۶۶)، سیوطی (م ۹۱۱ق) (سیوطی، بی‌تا: ۴/۴۰۳) و آلوسی (م ۱۲۷۰ق) (آلوسی، ۱۴۱۵: ۶/۲۱۱) این نقل را گزارش کرده‌اند. در این روایت سرانجام «ماء» بیان شده است. بر این اساس آب به دو بخش تقسیم شده: بخشی در «بحر مسجور» (اشاره به آیه ۶ سوره طور) و بخشی در روی زمین قرار گرفت.

تفسیر دیگر، کلامی از کعب الاحبار (محدود ۳۴ق) است که «خداوند یاقوت سبز رنگی خلق کرد، سپس با هیبت به آن نگریست، به آب تبدیل شد. سپس باد را خلق کرد و آب را داخل آن قرار داد و سپس عرش را بر روی آب قرار داد» (واحدی، ۱۴۳۰: ۱۱/۳۵۴). این تفسیر آغاز خلق از آب را نفی می‌کند و آغاز آن را یاقوت سبزرنگ می‌داند. این حکایت در منابع متأخرتر مانند تفسیر بغوی (م ۵۱۶ق) (بغوی، ۱۴۲۰: ۲/۴۴۰ق)، فخر رازی (م ۶۰۶ق) (رازی، ۱۴۲۰: ۱۷/۳۱۹)، قرطبی (م ۶۷۱ق) (قرطبی، ۱۳۸۴: ۸/۹) و خازن (م ۷۴۱ق) (خازن، ۱۴۱۵: ۲/۴۷۲) بازتاب یافته است. برخی تفاسیر نیز وجود دارند که به تبیین مطالب پیشین پرداخته است؛ مانند کلامی نقل شده که از ابوبکر اصم معتزلی (م ۲۰۱ق) که می‌گوید: «قرار گرفتن عرش بر آب مانند قرار گرفتن آسمان بر زمین است و به معنای این نیست که این دو به هم چسبیده باشند» (رازی، ۱۴۲۰: ۱۷/۳۱۹). برخی نیز گفته‌اند: قرار گرفتن عرش بر آب بیشترین تلنگر

برای اهل فکر است که به قدرت خداوند پی ببرند (واحدی، ۱۴۳۰: ۱۱/۳۵۵). آلوسی (م ۱۲۷۰ق) مطالب زیادی ذیل این آیه آورده که بیشتر آنها برداشت‌هایی است که متصوفه و فلاسفه نسبت به این آیه داشته‌اند. از جمله به این نزاع اشاره کرده که اگر میان عرش و آب فاصله‌ای نباشد، مستلزم اموری است، از جمله اینکه آب از طبیعت عادی خود خارج شود تا بتواند سنگینی عرش را تحمل کند. با ابطال مستلزمات این دیدگاه نتیجه گرفته که باید میان عرش و آب خلأ وجود داشته باشد. در صورت اثبات خلأ در عالم حتی پیش از خلقت عالم، امکان ذاتی برای وقوع خلأ در این عالم هم متصور است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۰۶/۶).

بنابراین از روایات و آرای مفسران اهل سنت که ذکر کردیم، این پاسخ‌ها برای ابهامات چهارگانه به دست می‌آید:

ماهیت ماء: عدم بیان، نشان از وضوح معنای آن دارد که به معنای آب است.

کیفیت ماء: آب در دل باد قرار دارد و میان عرش الهی و آب فاصله وجود دارد.

منشأ ماء: این آب ابتدا یا قوت سبزرنگی بوده و سپس به آب تبدیل شده است.

غایت ماء: آب به بخار تبدیل شده و از آن آسمان‌ها و زمین خلق شده است. بخشی از آن در آسمان و بخشی دیگر در زمین قرار گرفته است. در حال حاضر نیز عرش الهی بر روی آب قرار دارد.

۲. دیدگاه امامیه

بر خلاف اهل سنت که پس از وفات رسول خدا ﷺ ارتباط آنها با معصومان علیهم‌السلام که آگاه به تمام معانی قرآن هستند قطع شده، شیعیان تا حدود سیصد سال امکان دستیابی به علوم الهی از طریق اهل بیت علیهم‌السلام برایشان فراهم بوده است. بنابراین انتظار می‌رود مطالب بیشتری درباره تفسیر آیات قرآن در دست داشته باشند. بر همین اساس روایات امامیه در این بخش می‌تواند راهگشای ابهامات باشد. البته آگاهی از دیدگاه اندیشمندان امامیه نیز در فهم صحیح آیه یاری‌گر است.

الف. روایات امامیه

در میراث روایی امامیه دست‌کم می‌توان به هفت روایت درباره تفسیر آیه «وكان عرشه على الماء» نکاتی دست یافت یک روایت از رسول خدا ﷺ، دو روایت از امیرالمؤمنین علیه‌السلام، سه روایت از امام باقر علیه‌السلام و یک روایت از امام صادق علیه‌السلام. ۱. در روایتی امیرمؤمنان علیه‌السلام از رسول خدا ﷺ نقل می‌کند که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: قبل از اینکه آسمان‌ها و زمین آفریده شود، عرش خداوند بر روی آب بود. پس خداوند باد را بر آب ارسال کرد و آب مواج شد و از آن بخار بلند شد و بخار بالا رفت و از آن بخار آسمان‌ها و زمین‌های هفت‌گانه خلق شد و... (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۷/۵۴). این روایت به سرانجام آب اشاره دارد که آب منشأ پیدایش آسمان‌ها و زمین شد. البته نسبت به جایگاه کنونی آب ساکت است.

۲. دو روایت از حضرت علی علیه‌السلام در مورد آیه مزبور در منابع شیعه وجود دارد که نخستین روایت اشاره دقیقی به مبحث مورد نظر دارد. این حدیث مربوط به گفت‌وگویی است که در مجلس عمر بن خطاب میان امیرالمؤمنین علیه‌السلام و کعب الاحبار صورت گرفته است. در این رویداد پس از اینکه کعب الاحبار توضیحاتی درباره خلقت عرش بیان کرد و آب زیر عرش را آب دهان خدا دانست! امیرمؤمنان رو به کعب کرد و فرمود: اصحاب و هم‌فکران تو اشتباه

کردند و کتب خداوند را تحریف کردند. سپس حضرت اشتباهات این سخن را گوشزد کرد و فرمود: ابتدا خداوند نور را خلق کرد و از آن ظلمت را پدید آورد. سپس از ظلمت نور دیگری خلق کرد و از آن نور یاقوتی که ضخامت آن به اندازه آسمانها و زمینهای هفت گانه بود، آفرید. سپس آن یاقوت را فشرده و تبدیل به آب متلاطمی شد. این تلاطم تا روز قیامت ادامه دارد. سپس عرش را از نور خلق کرد و آن را روی آب قرار داد. حضرت توضیحات دیگری نیز بیان نمود و در پایان از کعب الاحبار پرسید: بنابر قول تو کسی که دریاها آب دهان او هستند، بزرگتر از آن است که بر روی صخره بیت المقدس جای بگیرد. در اینجا عمر خندید و گفت: حرف درست همین است و علم واقعی این است نه مانند علم کعب. زنده نباشم در زمانی که ابوالحسن علیه السلام را در آن زمان نبینم (همان: ۱۰۳/۳۰).

این روایت زوایای دیگری از مخلوقات نخستین و مراتب آفرینش را بیان کرده است. خداوند از نور، یاقوتی به وسعت هفت آسمان و زمین خلق کرده و از آن یاقوت، آب خلق شده است. بر این اساس آب خلقت پیشینی داشته و از عدم خلق نشده است. همچنین این روایت همسو با روایتی است که از رسول خدا صلی الله علیه و آله گزارش شد که همه هستی از بخار آب آفریده شده است. پس این دو روایت یکدیگر را تقویت می کنند.

دومین روایتی که از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل شده مربوط به شخصی است که درباره مدت زمانی که عرش خداوند بر روی آب بوده سؤال کرد و حضرت با اشاره ای بیان نمود که خود زمان هم مخلوق خداوند است و طرح این سؤال معقول نیست (همان: ۱۲۷/۱۰). این سخن حضرت، توجه را به یکی از مبانی توحید جلب می کند که هرگز نمی توان خداوند را در قالب زمان و مکان جای داد و سؤال از آنها بیهوده است؛ زیرا خداوند به زمان و مکان، زمانیت و مکانیت بخشید.

۳. روزی دانشمند شامی برای پرسیدن سؤالاتی نزد امام باقر علیه السلام آمد. یکی از سؤالات درباره اولین مخلوقات خداوند بوده که حضرت توضیحاتی به او داد. گزیده این توضیحات اینهاست: «خداوند همه چیز را از آب خلق کرد. پس نسب هر چیزی به آب می رسد و باد را از آب خلق کرد و سپس باد را بر آب مسلط ساخت و باد دل آب را شکافت و کف بر روی آب تشکیل شد و از آن زمین یکپارچه ای خلق شد که هیچ پستی و بلندی نداشت. پس آن را روی آب قرار داد، سپس از آب آتش را خلق کرد و آتش دل آب را شکافت و بخار به وجود آمد و از آن بخار، آسمان خلق شد و آن را روی زمین قرار داد...». در پایان بیانات امام باقر علیه السلام، مرد شامی گفت شهادت می دهم تو از فرزندان انبیا هستی و علم تو از علم انبیا است (کلینی، ۱۳۶۷: ۹۵/۱). بر پایه این روایت آب سرچشمه همه مخلوقات است. در این روایت هیچ اشاره ای به عرش نشده است اما با کنار هم قرار دادن این روایت با روایت دیگر، متوجه می شویم مراد همان آبی است که در زیر عرش قرار دارد.

روایت دوم نیز قریب به مضمون روایت اول است. در این روایت ثبت شده که حضرت فرمود: «عرش خداوند بر روی آب و هوا بود و هوا جریانی نداشت. پس غیر از آب هیچ مخلوقی نبود و آن آب گوارایی بود. زمانی که خداوند خلق زمین را اراده کرد، به باد دستور داد. آن نیز بر روی آب خورد و امواج به وجود آمد. سپس کف بر روی آب به وجود آمد و خداوند آن کف را در مکان کعبه جمع کرد و با امر خداوند به کوهی از کف تبدیل شد سپس زمین از زیر آن گسترده شد...» (عیاشی، بی تا: ۱/۱۹۹).

مهم ترین تفاوت این روایت با روایات پیشین، اشاره ای است که به ماهیت «ماء» شده است. در این روایت آب با

عبارت «عذب فرات» به معنای گوارا، توصیف شده است. این بهترین دلیل بر این است که «ماء» تحت عرش الهی همان آبی است که متبادر به ذهن می‌شود.

سومین روایت از امام باقر علیه السلام نیز بیانگر همان مفهوم روایات پیشین است. در این روایت به قرار داشتن عرش بر روی آب تصریح شده است. تفاوت این روایت با احادیث گذشته در این است که در حدیث سوم، خلقت آسمان‌ها از بخار آب و خلقت زمین از خاکستر آتش معرفی شده است (کلینی، ۱۳۶۷: ۹۶/۱). پس این روایت به سرانجام «ماء» اشاره کرده است.

۴. روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده که حضرت شیوه آفرینش مخلوقات را بیان کرده است. در بخشی از این روایت آمده: خداوند عرش را بر آب قرار داد و آب بر هوا بود و هوا هیچ محدوده‌ای نداشت و غیر از این دو هیچ مخلوق دیگری نبود و آن آب در آن زمان گوارا بود. پس زمانی که خداوند خواست زمین را خلق کند، به باد امر کرد و آن بر روی آب خورد و امواج به وجود آمد سپس از آن امواج کف تشکیل شد. پس خدا آن کف‌ها را در مکان خانه کعبه جمع کرد و آنها را بسان کوهی از کف قرار داد و سپس زمین از زیر آن گسترده شد. سپس خداوند خواست که آسمان را بیافریند پس به باد امر کرد و آن بر دریاها خورد و کف تشکیل شد و از آن امواجی به وجود آمد و در میان کف‌ها بدون هیچ آتشی بخار به هوا برخاست. پس آسمان را با آن بخار خلق کرد... (قمی، بی‌تا: ۷۰/۲). پس این روایت نیز همسو با روایات پیشین است و در آن چپستی «ماء» بیان شده و آن همان آب گوارا است. همچنین کارکرد آن نیز به آفرینش تمام هستی انجامیده است.

ب. آرای اندیشمندان امامیه

در عموم تفاسیر شیعه روایات ائمه علیهم السلام بیشترین سهم در تبیین آیات را دارند. بنابراین روایاتی که در بخش پیشین بدان‌ها اشاره کردیم، در این تفاسیر منعکس شده‌اند. غیر از روایات مذکور، برخی عبارات و توضیحات از برخی مفسران وجود دارد که به آشکار شدن تفسیر صحیح این آیه کمک بسزایی می‌کند. برای نمونه شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) ذیل آیه به چگونگی نسبت عرش با آب اشاره می‌کند و می‌گوید: «در قرار گرفتن عرش بر روی آب و بودن آب بدون هیچ تکیه‌گاه، بیشترین توجه برای کسانی است که خوب می‌اندیشند» (طوسی، بی‌تا: ۴۵۱/۵). این نکته مورد توجه برخی دیگر از مفسران نیز قرار گرفته است. شیخ طبرسی همین نکته را مقداری شکافته و افزوده است: «این آیه دلالت دارد بر اینکه با قدرت خداوند آب بدون تکیه‌گاه و محل استقرار در زیر عرش قرار گرفته و خداوند با کمال قدرتش آن را نگه داشته است. این خود یکی از بزرگ‌ترین نشانه‌ها برای اهل اندیشه است» (طبرسی، ۱۴۰۸: ۲۱۸/۵).

فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ق) پس از ذکر روایاتی در این موضوع، می‌گوید: تأویل این احادیث در نزد راسخان در علم اهل بیت علیهم السلام است (فیض کاشانی، ۱۴۱۶: ۴۹۵/۲).

علامه طباطبایی تعبیر «کان عرشه علی الماء» را کنایه از این می‌داند که مالکیت خداوند در آن وقت، بر آبی قرار داشت که ماده حیات است. وی افزوده: «چون عرش و تخت سلطنت هر پادشاهی عبارت است از محل ظهور سلطنت او، و استقرار پادشاه بر آن محل به معنای استقرار ملک او بر آن محل است، پس «استواء بر عرش» به این معنا است که خدای تعالی بعد از خلقت آسمان و زمین در دو روز، به امر تدبیر مخلوقات خود پرداخت» (طباطبایی، بی‌تا: ۷۸/۱۰).

در واقع ایشان تنها به ماهیت «ماء» اشاره کرده و به سایر ویژگی‌های آب نپرداخته است.

برخی اندیشمندان شیعه این آیه را از آیات متشابه قرآن می‌دانند و برداشت‌های مفسران را احتمال برای آن آیه ذکر می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱/ ۱۷۴). در تفسیر نمونه مطالب دیگری وجود دارد. در این کتاب آمده است: «و اما کلمه ماء معنای معمولی آن آب است، اما گاهی به هر مایعی ماء گفته می‌شود مانند فلزات مایع و امثال آن. [از تفسیر این آیه] چنین استفاده می‌شود که در آغاز آفرینش، جهان هستی به صورت مواد مذابی بود (یا گازهای فوق‌العاده فشرده که شکل مواد مذاب و مایع را داشت). سپس در این توده آب‌گونه حرکات شدید و انفجارات عظیمی رخ داد، و قسمت‌هایی از سطح آن پی‌درپی به خارج پرتاب شد، این اتصال و به هم پیوستگی به انفصال و جدایی گرایید، و کواکب و سیارات و منظومه‌ها یکی بعد از دیگری تشکیل یافتند. بنابراین جهان هستی و پایه تخت قدرت خدا نخست بر این ماده عظیم آب‌گونه قرار داشت» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۶/۹). بر این اساس، «ماء» در معنای حقیقی خود به کار نرفته و دست‌کم به معنای مواد مذاب و مایع است.

با چشم‌پوشی از تفاسیری که معنای غیرظاهری از عرش و ماء ارائه کرده‌اند، روایات و آرای مفسران امامیه چند سؤال از ابهامات چهارگانه را پاسخ گفته‌اند:

ماهیت ماء: آب گوارا و قابل شرب بوده است.

کیفیت ماء: آب بر هوا و در زیر عرش قرار گرفته است.

منشأ ماء: آب از یاقوتی به وسعت آسمان‌ها و زمین خلق شده است.

غایت ماء: آب در اثر ارسال باد به بخار تبدیل شده و از آن آسمان‌ها و زمین خلق شده است.

تأملی در مأخذ علم منابع اهل سنت

با نگاهی به دیدگاه‌های امامیه و اهل سنت به این نتیجه می‌رسیم که پاسخ‌های علمای شیعه با اهل سنت در این چهار سؤال تشابه نسبی دارند. با این تفاوت که در روایات اهل بیت علیهم‌السلام بسیاری از جزئیات مربوط به هنگامه آفرینش هستی بیان شده اما در منابع اهل سنت به صورت کلی و مبهم بیان شده است که مستند به رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیست بلکه صحابه و تابعین ارائه کرده‌اند.

شیعیان با تکیه بر علم ائمه اطهار علیهم‌السلام که از علم الهی سرچشمه می‌گیرد، توانسته‌اند مسائل مربوط به قرار گرفتن عرش بر روی آب را درک کنند، اما با توجه به اینکه در منابع اهل سنت روایتی که ابهامات چهارگانه را به صورت دقیق پاسخ دهد، از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که مدینه علم الهی بودند دیده نمی‌شود این سؤال در ذهن ایجاد می‌شود که چگونه برخی صحابه و مفسران توانسته‌اند از اوضاع آب زیر عرش خبر دهند؟

برای دستیابی به پاسخ این سؤال باید اخبار مفسران اهل سنت را بررسی کرد. قدیمی‌ترین و تفصیلی‌ترین تفاسیر عرش الهی و جایگاه آب از جانب ابن عباس، کعب الاحبار و وهب بن منبه می‌باشد. سایر گزارش‌های عالمان اهل سنت متأخرتر بوده و امکان فراگیری آن از صحابه و تابعین فراهم بوده است مانند تفسیر ربیع بن انس (م ۱۳۹ق) (رازی، ۱۴۲۰: ۶/ ۲۰۰۵) که از شاگردان حسن بصری (م ۱۱۰ق) بود و حسن نیز مسائل فراوانی را از صحابه و تابعین، بدون ذکر سند نقل کرده است. بنابراین نمی‌توان آنان را مأخذ مستقلی به شمار آورد.

۱. تفسیر نخست را ابن عباس گزارش کرده که در دو حدیث نمایان شده است.^۲ تفسیر او کامل‌ترین تفاسیر در منابع اهل سنت است. به نظر نمی‌رسد این سخن ابن عباس برگرفته از بیانات رسول خدا ﷺ باشد؛ زیرا در این صورت وی برای اعتمادبخشی به مخاطبان، منبع اصلی سخن را اگر حدیث پیامبر ﷺ بوده، ذکر می‌کرد و همچنین ممکن بود سایر صحابه نیز آن را شنیده باشند. با توجه به شاگردی ابن عباس نزد امیرمؤمنان ﷺ و فراگیری تفسیر قرآن از حضرت، و همچنین علم حضرت علی ﷺ به این مسئله که یک بار آن را در حضور خلیفه دوم بازگو نمود، این احتمال وجود دارد که ابن عباس این سخن را از استاد خویش امیرمؤمنان ﷺ آموخته باشد.

۲. تفسیر دوم از کعب الاحبار است. وی از خلقت یاقوت سبز و تبدیل آن به آب سخن گفته است (واحدی، ۱۴۳۰: ۳۵۴/۱۱). دستیابی کعب الاحبار به این دیدگاه با کنارهم قرار دادن این روایت با روایتی که در منابع امامیه از امیرالمؤمنین ﷺ نقل شده کشف می‌شود. در آن روایت، کعب ابتدا خدا را روی صخره‌ای توصیف کرد که با آب دهان دریاها را به وجود آورده است. میان این دو دیدگاه تفاوت وجود دارد. اکنون باید دید کدام یک نظر نهایی کعب است. اگرچه تاریخ دقیق این دو روایت معلوم نیست، اما با توجه به اینکه کعب پس از وفات رسول خدا ﷺ مسلمان شده و در زمان خلیفه دوم به مدینه آمده (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳/۴۸۹)، به نظر می‌رسد روایت منبع شیعه ناظر به سال‌های نخست مسلمان شدن او و آشنایی تازه مسلمانان با او است. به همین جهت از او پرسیده می‌شود: آیا تورات را از حفظ دارد یا نه! اما در روایت دوم دیدگاه او به عنوان یک مفسر و صاحب نظر شنیده می‌شود. بنابراین می‌توان ادعا کرد که کعب الاحبار این سخن خود را از همان جلسه‌ای که در حضور خلیفه دوم بود و امیرالمؤمنین ﷺ دیدگاه صحیح را به آنان آموخت (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰/۱۰۳)، فراگرفته است.

۳. نسبت به تفسیر وهب بن مُنبّه که به تبدیل شدن آب به بخار و خلقت آسمان‌ها و زمین از آن بخار اشاره دارد (طبری، ۱۴۲۰: ۱۵/۲۴۹)، باید گفت: وهب بن منبه از روایانی است که گفته شده سخنان زیادی از اهل کتاب گرفته است. ذهبی (م ۷۴۸ق) درباره او می‌گوید: روایات مسند او کم است و بیشتر علم او از اسرائیلیات و کتب اهل کتاب سرچشمه گرفته است (ذهبی، ۱۴۰۵: ۴/۵۴۵). بر این اساس در اظهار نظر وهب درباره قرار داشتن عرش بر روی آب دو احتمال وجود دارد: ممکن است آن را از برخی روایان و عالمان اسلامی شنیده باشد، برگرفته از آثار اهل کتاب باشد. اشکالی متوجه صورت نخست نخواهد شد و این سخن او قابل توجه است، همان‌گونه که مفسران اهل سنت سخن او را در تفاسیر خود بازتاب داده‌اند. البته اینکه وهب این سخن را از چه کسی فراگرفته قابل بررسی است و با توجه به اینکه وهب از افرادی مانند «عمرو بن دینار (م ۱۲۶ق) از شاگردان امام باقر ﷺ» (رستگار، ۱۳۸۰: رقم ۲۱۲) و «عبدالوهاب بن عبدالمجید بن صلّت (م ۱۹۴ق) از شاگردان امام صادق ﷺ» (همان: رقم ۱۸۷) روایت نقل می‌کرده، این گمان می‌رود که او این مطالب را از برخی روایان شیعه شنیده باشد. وجود این تفسیر در میان شیعیان هم عصر وهب، این گمان را تقویت می‌کند. بر این اساس منبع سخنان او به علوم الهی متصل بوده که اهل بیت ﷺ آن را به مسلمانان تعلیم داده‌اند.

اما اگر مطلب او برگرفته از آثار اهل کتاب باشد، این خود گواهی بر درستی این تفسیر و عدم تحریف در این بخش از آثار اهل کتاب است؛ زیرا با تکیه بر آیات قرآن می‌دانیم که برخی از تورات و انجیل تحریف شده است، اما نمی‌توان همه تورات و انجیل را تحریف شده دانست. از جمله جاهایی که تحریف صورت نگرفته، مطالب مربوط

به جایگاه عرش و آفرینش هستی از آب است؛ زیرا این مطلب را ائمه اطهار علیهم السلام که به علم الهی متصل بوده‌اند، تأیید کرده‌اند.

از مجمع مطالب به دست می‌آید: با توجه به اینکه هیچ روایتی از رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود ندارد که مسئله آب در زیر عرش را به صورت مبسوط تفسیر کرده باشد، و افرادی که تفاسیری در مورد این موضوع بیان کرده‌اند، به طریقی به اهل بیت علیهم السلام دسترسی داشته‌اند، این نتیجه به دست می‌آید که تفاسیر پیرامون این آیه که در منابع شیعه و اهل سنت وجود دارد، برگرفته از منبع علم اهل بیت علیهم السلام است. این تنها بیانگر گوشه‌ای از تلاش اهل بیت علیهم السلام برای حفظ و صیانت از قرآن در میان جامعه اسلامی است.

نتیجه

آیه هفتم سوره هود خبر از قرار داشتن عرش الهی بر روی آب می‌دهد. قرآن هیچ توضیح دیگری درباره این گزاره بیان نکرده است. وجود «ماء» در زیر عرش الهی ابهاماتی را برای باورمندان به قرآن به وجود می‌آورد. مهم‌ترین سؤالات مربوط به «ماء» عبارتند از: ماهیت، کیفیت، منشأ و غایت. در میان روایات و آرای اهل سنت می‌توان این پاسخ‌ها را به دست آورد:

ماهیت ماء: عدم بیان، نشان از وضوح معنای آن دارد که به معنای آب است.

کیفیت ماء: آب در دل باد قرار دارد و میان عرش الهی و آب فاصله وجود دارد.

منشأ ماء: این آب ابتدا یاقوت سبزرنگی بوده و سپس به آب تبدیل شده است.

غایت ماء: آب به بخار تبدیل شده و از آن، آسمان‌ها و زمین خلق شده است. بخشی از آن در آسمان و بخشی

دیگر در زمین قرار گرفته است. در حال حاضر نیز عرش الهی بر روی آب قرار دارد.

اما در روایات شیعه تفصیلات بیشتری از این جایگاه وجود دارد:

ماهیت ماء: آب گوارا و قابل شرب بوده است.

کیفیت ماء: آب بر هوا و در زیر عرش قرار گرفته است.

منشأ ماء: آب از یاقوتی به وسعت آسمان‌ها و زمین خلق شده است.

غایت ماء: آب در اثر ارسال باد، به بخار تبدیل شده و از آن آسمان‌ها و زمین خلق شده است.

روایات شیعه و اهل سنت در این موضوع کاملاً همگون و همگن هستند و یکدیگر را تقویت می‌کنند. با توجه به

اینکه اولاً: روایات اهل سنت به نقل از رسول الله صلی الله علیه و آله نیست؛ ثانیاً: اخبار از عوالم بالا و خبر از آغاز آفرینش، جز از

طریق اطلاع خداوند، راه دیگری برای آگاهی به آن نیست؛ ثالثاً: افرادی از اهل سنت که اخبار تفصیلی پیرامون

جایگاه آب زیر عرش ارائه کرده‌اند، در اثر مراودت با اهل بیت علیهم السلام یا راویان شیعه و یا کتب ارسال شده از سوی خداوند

- مانند تورات و انجیل - به این اطلاعات دست یافته‌اند. بنابراین منبع علم اهل سنت به جایگاه عرش، اهل بیت علیهم السلام

یا کتبی است که علم اهل بیت علیهم السلام آنها را تأیید می‌کند.

۱. سایر منابع اهل سنت این پنج روایت را منعکس کرده‌اند:

روایت ابوهریره: احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق) (ابن حنبل شیبانی، ۱۴۲۱: ۴۸۷/۱۳)؛ ابن ابی عاصم (م ۲۸۷ق) (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰: ۳۶۲ / ۲)؛ دارقطنی (م ۳۸۵ق) (دارقطنی، ۱۴۰۲: ۱۸)؛ ابویعلی (م ۳۰۷ق) (ابویعلی، ۱۴۰۴: ۱۱ / ۲۲۹)؛ ابن خزیمه (م ۳۱۱ق) (ابن خزیمه، ۱۴۱۴: ۱ / ۱۶۲)؛ ابن حبان (م ۳۵۴ق) (ابن حبان، ۱۴۱۴: ۲ / ۵۰۳) و...
 روایت عمران بن حصین: فریابی (م ۳۰۱ق) (فریابی، ۱۴۱۸: ۸۵)؛ رویانی (م ۳۰۷ق) (الرویانی، ۱۴۱۶: ۱ / ۱۳۵)؛ ابن حبان (م ۳۵۴ق) (ابن حبان، ۱۴۱۴: ۱۴ / ۷)؛ طبرانی (م ۳۶۰ق) (طبرانی، بی تا: ۱۸ / ۲۰۳)؛ آجری (م ۳۶۰ق) (آجری، ۱۴۲۰: ۲ / ۷۶۴)؛ ابونعیم اصبهانی (م ۴۳۰ق) (اصبهانی، ۱۳۹۴: ۲ / ۲۱۶)؛ بیهقی (م ۴۵۸ق) (بیهقی، ۱۴۲۴: ۹ / ۴) و...
 روایت عبدالله بن عمرو بن عاص: فریابی (م ۳۰۱ق) (فریابی، ۱۴۱۸: ۸۷)؛ آجری (م ۳۶۰ق) (آجری، ۱۴۲۰: ۲ / ۷۶۲) و غیره.

روایت ابی رزین: احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق) (ابن حنبل شیبانی، ۱۴۲۱: ۲۶ / ۱۰۸)؛ ابن ابی عاصم (م ۲۸۷ق) (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰: ۱ / ۲۷۱)؛ ابن ابی شیبه (م ۲۹۷ق) (ابن ابی شیبه، ۱۴۱۸: ۳۳)؛ طبرانی (م ۳۶۰ق) (طبرانی، بی تا: ۱۹ / ۲۰۷) و...
 روایت ابی امامه: طبرانی (م ۳۶۰ق) (طبرانی، بی تا: ۸ / ۲۴۰) و...

۲. اول: «عن ابن عباس: (هو الذی خلق لکم ما فی الأرض جمیعاً ثم استوی إلى السماء فسواهن سبع سموات) قال: إن الله تبارک و تعالیٰ کان عرشه علی الماء، ولم یخلق شیئاً غیر ما خلق قبل الماء، فلما أراد أن یخلق الخلق أخرج من الماء دخاناً فارتفع فوق الماء فسماه علیه فسماه سماء، ثم أییس الماء فجعله أرضاً واحدة» (ابن خزیمه، ۱۴۱۴: ۲ / ۸۸۶).
 دوم: «عن سعید بن جبیر قال: سئل ابن عباس عن قول الله: (وکان عرشه علی الماء)، قال: علی أى شیء کان الماء؟ قال: علی متن الريح» (طبری، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۲۴۹).

- آجرى، محمد بن حسين، الشريعة، الرياض، دار الوطن، الثانية، ١٤٢٠ق.
- ألوسى، محمود بن عبدالله، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم والسبع المثانى، تحقيق: على عبد البارى عطية، بيروت، دار الكتب العلمية، چاپ اول، ١٤١٥ق.
- ابن ابى شيبة، محمد، العرش وما روى فيه، الرياض، مكتبة الرشد، چاپ اول، ١٤١٨ق.
- ابن ابى عاصم، احمد بن عمرو، السنه، المكتب الإسلامى، چاپ اول، ١٤٠٠ق.
- ابن حبان، محمد، صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ دوم، ١٤١٤ق.
- ابن حنبل شيبانى، احمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ١٤٢١ق.
- ابن خزيمة، محمد بن اسحاق، التوحيد، الرياض، مكتبة الرشد، چاپ پنجم، ١٤١٤ق.
- ابن كثير دمشقى، اسماعيل، تفسير القرآن العظيم، بيروت، دار الكتب العلمية، چاپ اول، ١٤١٩ق.
- ابن ماجه قزوينى، محمد، سنن ابن ماجه، تحقيق: محمدفؤاد عبدالباقي، دار إحياء الكتب العربية، بى تا.
- ابو يعلى موصلى، احمد، مسند ابى يعلى، دمشق، دار المأمون للتراث، چاپ اول، ١٤٠٤ق.
- اصبهانى، أحمد، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، السعادة بجوار محافظة مصر، ١٣٩٤ق.
- بخارى، محمد، صحيح البخارى، تحقيق: محمد زهير بن ناصر، دار طوق النجاة، چاپ اول، ١٤٢٢ق.
- بغوى، حسين بن مسعود، معالم التنزيل فى تفسير القرآن، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، بيروت، دار إحياء التراث العربى، چاپ اول، ١٤٢٠ق.
- بيهقى، احمد بن حسين، السنن الكبرى، بيروت، دار الكتب العلمية، چاپ سوم، ١٤٢٤ق.
- ترمذى، محمد، سنن الترمذى، تحقيق: بشار عواد معروف، بيروت، دار الغرب الإسلامى، ١٩٩٨م.
- خازن، على، لباب التأويل فى معانى التنزيل، تصحيح محمد على شاهين، بيروت، دار الكتب العلمية، چاپ اول، ١٤١٥ق.
- دارقطنى، على بن عمر، الصفات، المدينة المنورة، مكتبة الدار، چاپ اول، ١٤٠٢ق.
- ذهبى، محمد بن احمد، سير أعلام النبلاء، تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ سوم، ١٤٠٥ق.
- رازى، ابن أبى حاتم، تفسير القرآن العظيم لابن أبى حاتم، تحقيق: أسعد محمد الطيب، سعودى، مكتبة نزار مصطفى الباز، چاپ سوم، ١٤١٩ق.
- رازى، محمد، مفاتيح الغيب، بيروت، دار إحياء التراث العربى، چاپ سوم، ١٤٢٠ق.
- رستگار، پرويز، بيات، يوسف، عزيزى، حسين، راويان مشترك، قم، بوستان كتاب، ١٣٨٠.
- الرويانى، محمد بن هارون، مسند الرويانى، قاهره، مؤسسة قرطبة، چاپ اول، ١٤١٦ق.
- سمرقندى، نصر بن محمد، بحر العلوم، بيروت، دارالفكر، بى تا.
- سيوطى، عبدالرحمن، الدر المنثور فى التفسير بالمأثور، بيروت، دار الفكر، بى تا.
- طباطبايى، محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، بيروت، مؤسسه الاعلمى، بى تا.

- طبرانی، سلیمان، المعجم الكبير، تحقيق: حمدى بن عبدالمجيد السلفى، مكتبة ابن تيمية، قاهره، چاپ دوم، بى تا.
- طبرى، فضل بن حسن، مجمع البيان، بيروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.
- طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان فى تأويل القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، بى جا، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
- طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، بيروت، دارالاحياء التراث العربى، بى تا.
- الطيالسى، أبو داود، مسند ابى داود الطيالسى، تحقيق: محمد بن عبد المحسن التركى، دار هجر، مصر، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
- عياشى، محمد بن مسعود، تفسير العياشى، تهران، المكتبة العلمية الاسلامية، بى تا.
- فريابى، جعفر بن محمد، كتاب القدر، السعودية، أضواء السلف، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
- فيض كاشانى، محسن، تفسير الصافى، تصحيح وتعليق: شيخ حسين الأعلمى، مكتبة الصدر، طهران، چاپ دوم، ۱۴۱۶ق.
- قرطبى، محمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردونى وإبراهيم أطفيش، القاهرة، دار الكتب المصرية، چاپ دوم، ۱۳۸۴ق.
- قمى، على بن ابراهيم، تفسير القمى، دارالسرور، بى جا، بى تا.
- كلىنى، محمد بن يعقوب، الكافى، طهران، دار الكتب الإسلامية، چاپ سوم، ۱۳۶۷.
- مجلسى، محمدباقر، بحار الانوار، بيروت، مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- مصباح يزدى، محمدتقى، معارف قرآن، قم، انتشارات مؤسسه آموزشى و پژوهشى امام خمينى، ۱۳۹۱.
- مكارم شيرازى، ناصر، تفسير نمونه، تهران، دارالكتب الاسلاميه، چاپ سى و دوم، ۱۳۷۴.
- نسائى، احمد بن شعيب، السنن الكبرى، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ۱۴۲۱ق.
- نیشابورى، مسلم، صحيح مسلم، تحقيق: محمدفؤاد عبدالباقى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، بى تا.
- واحدى، على بن احمد، البسيط، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، عمادة البحث العلمى، چاپ اول، ۱۴۳۰ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی